

Afscheidspreken in de Republiek in de achttiende eeuw

*De verhouding tussen predikant en gemeente
in vijf afscheidspreken*

januari 2007

cursus: Infotainment 2006-2007

docent: dr. J. van Eijnatten

student: Benjamin Blom VU studentnummer 1618695

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	1
2.	De kerk in de achttiende eeuw	4
3.	De preek als bron voor cultuurgeschiedenis	5
4.	Afscheidspreken	6
5.	Afscheid van Rotterdam door Johannes Wesselius (1671-1745) op 20 maart 1712	8
6.	Afscheid van Wageningen door Henricus Ravesteyn (1692-1749) op 5 maart 1724.	11
7.	Afscheid van Utrecht door Johannes Boskoop (1712-1772) op 30 januari 1746	14
8.	Afscheid van Goes door Ysbrand van Hamelsveld (1743-1812) in 1779	17
9.	Afscheid van Alkmaar door B.W. Hullestheim (1728-1800) op 4 maart 1798	20
10.	Conclusie	23

Appendix I

1. Inleiding

In de achttiende eeuw werden bij bijzondere gelegenheden preken uitgegeven. Deze leer-redenen, zoals ze meestal werden aangeduid, voor nationale bid- en dankdagen, lijkpredikaties, intrede- en afscheid spreken werden soms in boekvorm, al dan niet gecombineerd verspreid en grif gelezen. Preken vormen een goede bron voor cultuurgeschiedenis omdat ze ons inzicht geven in de communicatieprocessen van een gemeenschap. Nederland was het land van de dominee's en regenten. De dominee's hadden op de preekstoel een uniek podium in een tijd waar de mogelijkheid tot informatieoverdracht veel beperkter was dan nu. Voor de openbare meningsvorming moest men het hebben van mondelinge overdracht of van het lezen van boeken, pamfletten of kranten. Veruit de meeste Nederlanders zagen regelmatig een kerk van binnen en waren dus onder het gehoor van een predikant. De predikant had als notabele van de gemeenschap een grote rol in het publieke domein. De dominee had theologie gestudeerd en was daarom bevoegd om de Bijbel uit te leggen, hij had de bevoegdheid om de sacramenten uit te delen en was leider van de kerkenraad. De dominee voorzag mensen van een ideologie waarmee ze gewapend werden om het dagelijkse bestaan tegemoet te treden.

2. De kerk in de achttiende eeuw

De achttiende eeuw was de eeuw die bekend stond als de pruikentijd. Het beeld van een wat versufte samenleving waar niet veel bijzonders gebeurde is de laatste jaren bijgesteld. Het was immers ook de eeuw waar de geest van verlichting met zijn eerbied voor de rede zijn intrede deed. Het kerkelijke leven was in elk geval turbulent en verre van gezapig. Allerlei splintergroeperingen, al dan niet piëtistisch geïnspireerd concurreerden met het establishment in de Gereformeerde Kerk om de gunst van de kerkgangers, de zuivere leer en de gewenste regeringsvorm van de Republiek. De twee voornaamste kerkelijke stromingen binnen de Gereformeerde kerk werden gevormd door Coccejanen en Voetianen. De eersten stonden voor een historiserende benadering van Gods handelen met de mens, wat leidde tot een devaluatie van het Oude Testament. De sabbatsheiliging was bijvoorbeeld volgens de Leides hoogleraar Coccejus een kwestie van menselijke conventie. De Voetianen vonden echter in het spoor van de Utrechtse hoogleraar dat God en zijn openbaring onveranderlijk waren en dus niet ter discussie stonden. De tegenstelling werd verhevigd doordat Coccejanen zich lieten inspireren door René Descartes en zijn methodische twijfel.¹ Ook het werk van Spinoza was een bron van onrust binnen de verdeelde kerken. Onder de Voetianen vond je aanhangers van de prinsen van Oranje, terwijl de patriotten het doorgaans met de regenten juist niet zo begrepen hadden op de erfstadhouder. In 1734 waren er grote spanningen tussen protestanten en katholieken door geruchten over een katholieke machtsovername en een massamoord op calvinisten, geïnspireerd door oude profetieën.²

De kerk en de overheid waren in de achttiende eeuw nog nauw bij elkaar betrokken. Kerk en overheid waakten samen over de publieke zeden. In 1730, 1740 en 1764 leidde dat zelfs tot het wurgen en verdrinken door de beul van jongens en mannen die waren beschuldigd van homoseksuele handelingen.³ De overheid bewaakte echter ook de kerkelijke eenheid door in te grijpen bij escalerende conflicten. Zo werd in 1741 de Harlinger voorganger Johannes Stinstra en de Harderwijkse theoloog Petrus Ens door de Staten afgezet omdat ze de leer van de Drieëenheid openlijk ter discussie stelden.⁴

¹ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Handboek Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) 213.

² *Religiegeschiedenis*, 210.

³ *Religiegeschiedenis*, 211.

⁴ *Religiegeschiedenis*, 216.

3. De preek als bron voor cultuurgeschiedenis.

Preken hadden de bedoeling om de Schrift uit te leggen. Sinds de Reformatie lag er in de sobere calvinistische traditie een grote nadruk op de verkondiging van het Woord. Predikanten kregen een zeer gedegen opleiding om zich de grondteksten eigen te maken. De protestantse preek kenmerkte zich door de nauwgezette analytische ontleding van de tekst, met allerlei onderverdelingen, veel geleerd vertoon en verwijzingen naar de bijbel en klassieken. Dit werd ook wel aangeduid als de ‘Hollandsche predikwyze’.⁵ Deze eenduidige vorm en inhoud boden een geruststellend houvast voor predikant en gemeente. Vanuit deze vorm werd een toepassing op de dagelijkse praktijk van het maatschappelijke leven gezocht. Preken horen daarom altijd thuis in een bepaalde context. De schriftinterpretatie en toepassing waren ingebed in een gecompliceerd stelsel van ervaringen, waarheden en overtuigingen die een predikant zich eigen had gemaakt. De predikant functioneerde in een dynamische wisselwerking met zijn gemeente, die hem de praktische problemen en vragen aanleverde waarop hij een antwoord kon geven op de preekstoel. Er bestonden bepaalde ongeschreven preekcodes waaraan voldaan moest worden. De code bestond er uit dat er een gedegen exegese vanuit de grondtekst moest worden geleverd, waarna een toepassing werd gegeven die persoonlijker was getint. Predikanten spraken ‘bijbel’. Het vocabulaire van de preken bestond uit een aaneenrijging van bijbelplaatsen, soms zelfs zonder expliciete verwijzingen naar de vindplaats. De Gereformeerde predikanten hadden wel de vrijheid om hun eigen teksten te kiezen. De tekstkeuzes zijn dan ook veelzeggend voor de boodschap die de predikant wilde communiceren.

⁵ *Religiegeschiedenis*, 238.

4. Afscheidspreken

Een bijzondere categorie preken vormen de afscheidspreken. In een afscheidspreek had een dominee de mogelijkheid om zich voor een laatste keer uit te spreken naar zijn gemeente. Hij was vanaf het moment van zijn afscheid niet langer gebonden aan allerlei pastorale en bestuurlijke verplichtingen in zijn standplaats. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat een dominee openhartiger was over gevoelige kwesties enerzijds omdat hij geen rekening meer hoefde te houden met gevolgen voor zijn eigen functioneren in de gemeente. Anderzijds zou een afscheidspreek een onbetrouwbare bron kunnen zijn door het autobiografische karakter er van. De preek geeft ons uiteindelijk het perspectief van de dominee, die wellicht zijn eigen fouten niet graag wil toegeven. Volgens Bosma werd in veel van intrede- en afscheidspreken een ideaalbeeld van een predikant geschetst. Ze identificeerden zichzelf graag met de profeten uit het oude testament of met een van de apostelen. Doordat de theologie van de achttiende eeuw werd gestempeld door een sterke (Nader-)Reformatorische nadruk op de zondigheid en de onvolkomenheid van de mens buiten Christus, stond de boodschap van bekering van zonden centraal in veel preken. In allerlei toonaarden kwamen de afdwalingen en tekortkomingen van mensen aan de orde.⁶ Het retorische boetekleed ontsierde de predikanten dus allerminst, als ze spraken over hun ‘menigvuldige gebreken’. Dit levert een paradoxaal ideaalbeeld op. De predikant plaatste zichzelf met zijn persoon midden in het spanningsveld tussen zonde en genade en was dus een exemplaar van onvoorbeeldigheid. Hij leefde uit de genade van God en beval zijn gemeente aan hetzelfde te doen.

De recordhouder in omvang van uitgegeven gelegenheidspreken was Jacobus Willemsen, die een preek van 295 pagina's uitgaf. Ondanks het brede vertoon van geleerdheid presenteerde de predikant zichzelf als een gebrekkig mens, de heersende code bevestigend: “ik ben mij wel innig bewust van mijne talloze tekortkomingen, om- en afzwerpingen van achter den Heere.”⁷ Dit stereotypische negatieve zelfbeeld was echter bij de meer verlichte predikanten geen vanzelfsprekendheid meer. Sommige predikanten schaamden zich niet voor hun verdiensten als arbeider in Gods wijngaard. De Alkmaarse dominee Hullestheim geeft in zijn afscheidspreek 1798

⁶ Zie onder andere A. de Reuver, *Verborgene Omgang: sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie* (Zoetermeer 2002).

⁷ Geciteerd in Jelle Bosma, *Woorden van gezond verstand, De invloed van de verlichting op de in het nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800. Monografie & Bibliografie* (Nieuwkoop 1997) 220.

commentaar op de uitspraak van Paulus dat ‘de arbeider zijn loon waard is’ en dat je een ‘dorsende os niet moet muilkorven’:

“Niemand misduide de vryheid, die ik neem, om het gezegde op my zelve toe te passen, ik heb toch, niet slegts tot het vyftigste jare van mynen ouderdom, maar nu ruim drie en zeventig jaren oud, geduurende den tyd van zeven en veertig, het werk der heilige Ambtsbedinging waargenoomen.”⁸

De afscheidspreek kan een nieuw licht werpen op de verhouding tussen predikant en gemeente. Ik heb gekozen voor een analyse waarin het beeld dat de predikant heeft van zijn eigen functioneren enerzijds en het beeld dat hij heeft van de gemeente anderzijds centraal staat. Een uitgebreide inventarisatie van afscheidspreken leverde 36 gedrukte preken op, zie Appendix I. Kennelijk was het redelijk uitzonderlijk om een afscheidspreek uit te geven. We kiezen om te onderzoeken vijf preken, als dwarsdoorsnee van de achttiende eeuw en letten daarbij op twee zaken. Hoe zag de predikant zijn eigen functioneren? Hoe zag de predikant zijn gemeente?

⁸ B.W. Hullensheim, *Afscheids-reden over I. Korinth: XV. 58. van de Hervormde gemeente van Alkmaar. Uitgesproken den 4den van lentemaand 1798* (Alkmaar 1798) in Voorafsprak. 1 Korinthe 9 en 10 *Gij zult een dorsenden os niet muilbanden. Zorgt ook God voor de ossen? Of zegt Hij dat ganselijk om onzentwil? Want om onzentwil is dat geschreven.*

5. Afscheid van Rotterdam door Johannes Wesselius (1671-1745) op 20 maart 1712.

*Ende van Paulo wiert inder nacht een gesigte gesien: daar was een Macedonisch Man staande, die hem badt ende seide, Komt over in Macedonien, ende helpt ons. Als hy nu dit Gesigte gesien hadde, soo sogten wy terstont na Macedonien te reyzzen, besluytende (daar uyt) dat ons de Heere geroepen hadde, om den selven het Evangelium te verkondigen.*⁹

Handelingen 26: 9,10

Wesselius nam in zijn loopbaan voor de vijfde keer afscheid van een gemeente, dit keer voor het laatst als gemeentepredikant omdat hij na zijn vertrek de post van hoogleraar in Leiden ging bezetten, waar hij in 1699 was gepromoveerd. De preek is uitgegeven in een bundel met diverse leerredenen.

Een anoniem LIDMAAT laat in een aanspraak naast zalvende woorden over de predikant een bezorgde toon horen:

“de Fondamenten klaar In u gelegd: wiltse dog niet vermengen Met d’heedendaagsche zwier, en nieuwe mood’ De Waarheit is maar een, zy moet zoo blyven. Verlaat die niet, om eenig inzicht snood”¹⁰

“Het herte des mensen overdenkt synen weg, maer de Heere stiert synen gang.”¹¹

De toon voor de preek lijkt gezet met deze openingszin. In de gedichten ter gelegenheid van dit afscheid was al gerefereerd aan de roeping van Hogerhand, die Wesselius wegrukte van zijn plek in de Maasstad. De vraag is hoe de Goddelijke interventie die Paulus ondervond in Troas in een droom, plaatsgreep in de jaren 1712 in het leven van de predikant. Is Wesselius weggeroepen naar Leyden?

“De mens heeft voornemens ende meynt sijn eygen werk te doen / eygene belangen te bevorderen / en eygene begeertens te volbrengen. Maar de Heere stiert die alle / buyten ’s menschen kennisse / en teegens desselfs wille meenigmaal / tot syne eere / ende saalicheyt van sijn Volk/ volgens syn eeuwig raatsbesluyt.”

⁹ De bijbelteksten zijn geciteerd in de zeventiende-eeuwse spelling uit de preken.

¹⁰ Johannes Wesselius, *Het Gesigte van den Macedonischen Man gezien van Paulus, en Verhaalt van Lucas. Hand: XVI: 9,10. Verklaart en Toegepast in een Reeden-Voeringe van Afscheyt Aan de Gemeente van Rotterdam* (Rotterdam 1712) in de Aanspraak.

¹¹ Spreuken 16:9 Is het toevallig dat er geciteerd wordt uit hoofdstuk 16:9 in deze openingszin, evenals bij Handelingen, waar ook 16:9 en 10 worden gekozen?

De preek van maar liefst 57 bladzijden gaat over het visioen dat Paulus in Handelingen 16 krijgt. Dit is een van de weinige gedeelten uit het nieuwe testament waar de directe leiding van de Heilige Geest zichtbaar wordt, met betrekking tot de koers die de apostelen moeten varen in hun missionaire werk. De frase ‘kom over en help ons’ komt regelmatig voor in de afscheidspreken. In de preek komt aan de orde wat voor soort gezicht Paulus mogelijk heeft gezien. De bespreking van alle mogelijke alternatieven beslaan vele bladzijden: Betrof het een ‘uytwendig’ of een ‘inwendig’ gezicht, of een ‘verrukkinge van sinnen’. Ook vraagt Wesselius zich af wat precies de aard van de vraag van de Macedonische man was:

“was’er geen voorgaande goede geschiktheyt sugt begeerte en rekhalinge na Christus en desselfs Evangelium bij de Macedoniers, wat beduydde dan die smeekende stemme van desen Macedonischen Man / Komt over en helpt ons? Immers schijnt deselve voor ondertestellen kennisse van elende en van magteloosheit / versaakinge van Afgooden / van menschen en beesten offerhanden / en van eygen werken / kennisse van Christus / en begeerte na hem / kennisse ook van het Evangelium / en lust in het selve?”¹²

Hier klinkt een echo van de theologie van Calvijn. Wesselius gaat verder met te betogen dat de Macedoniërs geluksvogels waren dat ze in haar duisternis kennis kreeg van het “zaalig Evangelium”. Wesselius trekt een parallel naar zijn eigen tijd en geeft de Rotterdammers een veeg uit de pan:

“Hoe onverantwoordelijk is het dan dat veel nu soo weynig op hebben met dit seer dierbaar Evangelium! Al te openbaar is onse ondanckbaarheid aan Godt wegens deese toegesondene hulpe uyt Zion / dan dat wy’er van swijgen zouden. En Godt weet hoe groot de verborgene kleynagtinge avn ’t Evangelische Woort by Neerlants Volk heeden ten daage is. Men merkt het nog wel aan als een goede reegel van een zedig en betaamelijk leeven / maar niet als een nootsaakelijk hulpmiddel voor elendige sondaars. Men komt niet tot de Preedikinge desselfs / om’er hulpe in te zoeken tegens elende...”¹³

De norm was dat je zo desperaat moest zijn en om hulp moest schreeuwen naar Jezus: “Behoudt Heere, wy vergaan.”¹⁴ Maar de mensen riepen alleen om een leraar op hun ziek- of sterfbed, en dan was het misschien te laat, zo hield Wesselius zijn hoorders voor. Om het oordeel van God af te wenden doet hij een indringend beroep op de mensen:

¹² Wesselius 29.

¹³ Wesselius 41.

¹⁴ Wesselius 42.

“Biddet daarom dat Jesus met sijn Evangelium en der Booschappers van deese goede tijdinge / de een na den ander / een groote heyschaare by u blijve.”¹⁵

Vanaf bladzijde 50 wordt Wesselius persoonlijk. Hij kijkt terug op zijn loopbaan en vertelt dat hij al van jongs af aan ‘lust gehad’ heeft in de dienst van de Heer en dat zijn voorouders daar ook in werkten. Een niet al te concrete reflectie op de verhouding tussen hem en zijn gemeente vinden we aan het einde van zijn preek in het dankwoord aan zijn gemeente, dat volgt na de rituele dankwoorden aan stadsbestuur en kerkraad.

“Ik gaa van U / maar ongeerne / nogtans ook gewillig nu dat Godt roept / en gy houdt U / om die zelve reeden / ook te vreedem, Gelijk gy in liefde tot alle Uwe Leeraars uytmt booven veele andere Gemeyntens / soo is ook die selve / aan my beweezen/ seer groot geweest. Gy hebt myne zwakheden verdraagen / en in mynen dienst genoeg geschept / en dat getoont in het openbaar en in het bisonder. Ik hebbe ‘er my dikwils voor den Heere over verneedert / om dat Hy My soo veel genaade in Uwe oogen deede vinden. Hebbe ik eenige van U geholpen, te rugge getrokken van ’t Verderf / struykelende ondersteunt / twijffelende bevestigt / duystere verligt / zwakke gesterckt / en aan U geloove steunsels gegeven? Danckt ‘er den Heere voor / die mijn werk geseegent / en U geholpen heeft.”¹⁶

¹⁵ Wesselius 43.

¹⁶ Wesselius 57.

6. Afscheid van Wageningen door Henricus Ravesteyn (1692-1749) op 5 maart 1724.

“Ende de Schaeren sogten hem, ende quaemen tot by hem, ende hielden op, dat hy van haer niet en soude weggaen. Maer hy seyde tot haer, ik moet ook andere Steden het Evangelium des Koninkryks Gods Verkondigen: want daer toe ben ik uytgesonden.”

Lucas 4:42, 43

De 28-jarige predikant¹⁷ stelt dat het afscheid hem moeilijk viel en dat zijn hart aangedaan is:

“ik merk myn Harte wort week, myn Pen wort gesteuyt in haer loop, terwyl ik met het Uytboesemen van dese Volteedere, Vaderlyke, en Broederlyke Heyl-sugtingen over UL [Ulieden] Eyndige”

Hij had een aantal thema's overwogen, maar wilde afzien

- 1. van het houden van een donderpreek over het feit dat “veelen uwer het Woord Gods, door ons Verkondigt verstoren”¹⁸**
- 2. Zichzelf op de borst te kloppen “Laet u een vreemde prysen en niet uween mond, een onbekende ende niet uwe eyge lippen.”**

Na de mogelijkheid van een tekstkeuze uit Paulus' Handelingen 20:32 overwogen te hebben volgt het:

“So syn wij te rade geworden in dese laeste Leer-reden os Vertrek / niet tegenstaende de sterke / en liefelyken Aendrang van Grooten / en kleynen / die my gaerne hier gehouden hadden (waer toe ik ook niet ongegenegen was / als ik op my selven sag) te billyken: als daer toe in myn Gemoet naer het ernstig raetplegen van des Heeren Mont / en ryp overleg met Geëerde Vrienden ten vollen geperst synde. Hier toe kon ik (so ik meen) geen gepaster Worden in de gansche Holte des Boeks uytvinden / als die ontmoetingen van dien Grooten Leeraer Jesus omtrent Capernaum / die van de Schaere op het ernstigste aangesogt synde om by haer te blyven / sulks om gewigtige redenen weygerde / toonende dat hy ook andere Steden het Evangelium moest Verkondigen.”

¹⁷ Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, P.C. Molhuysen en Fr. K.H. Kossman (red.) Tiende deel. (Leiden 1937) 780. Voortaan NNBW genoemd.

¹⁸ Henricus Ravesteijn, *Afscheyt van Wageningen, Niet tegenstaende Den Algemeenen Liefden-Dwang Gebillykt, In een Leerreden Over Lucas 4. vers. 42, 43.* (Zwolle 1725) 2.

De jonge Ravesteyn laat duidelijk merken dat hij zich kan identificeren met de tekst uit Lucas door het op zichzelf toe te passen. Aan het einde van zijn preek spreekt hij in beminnelijke taal:

“Eyndelyk keere ik my tot u myn seer Gewenschte en Dierbare Broederen en Susteren / myn Blydschap en Kroone / myn lieve Gemeeynte van Wageningen ik noeme u nog de myne, en of schoon ik nu na dese laeste Leerreden geen betrekking op UL [Ulieden] als u Leeraer en Ziel-sorger sal hebben / ik sal u altoos myne waerde Vrienden, en Vriendinnen konnen / en mogen noemen; gy had my gaerne tot uween Herder gehouden / gy hebt my so wel als de Schare Vriendelyk en Teerhartig aengezocht / ik wilde dog niet weggaen : Maer ik hoorde Gods roepende Stemme Ziender gaet weg, veele Welmeenende / in de Zwolse Gemeeynte riepen my toe / als de Macedonischen Man, komt over en help ons: so dat genoodzaekt was UL. Verzoek te verwerpen / want ik was ook Gesonden om in een andere Stad het Evangelium te Verkondigen.”¹⁹

In deze laatste zin blijkt hoe Ravesteijn zich deze tekstwoorden van Paulus letterlijk toeëigent en zich er mee identificeert. We hebben al eerder gezien dat de jonge dominee woorden tekort komt om zijn liefde voor de gemeente te schetsen. Hij zegt ook herhaaldelijk dat de genegenheid wederzijds is.

Ravesteyn durft zich rekenschap te geven van hoe hij heeft gefunctioneerd in de gemeente:

“De Overtuygden en Radeloosen hebben wy tot bestieringe geweest; den Moeden een woord ter regter tyd toegesproken; Treurigen syn door ons verquikt; meer Gevorderde versterckt; en so tragten wy ons leven Gode beproeft voor te stellen als een Arbeyder, die niet beschaemt word, die het Woord der Waerheyt regt snyt, en elk syn bescheyden deel tragt te geven, om my selven te Behouden en allen die ons hoorden; onsen Arbeyd is ook niet ydel geweest / ik ken ‘er eenigen en ik zie deselven met Blydschap / hoewel ook met teedere bewegingen en ontroeringen van myn Ziele voor myn Aengesigte / die ik myne kinderen kan noemen / en door het Evangelium geteelt heb / met dewelke ik in genen Dage voor Gods Rigterstoel denk te verschynen / en te seggen / Ziet Heere my ende de de Kinderen die my de Heere gegeven heeft.”

De op dat moment nog ongehuwde Ravesteyn had kennelijk een aantal wellicht jonge mensen in de gemeente die hij tot zijn kinderen rekende, een beeldspraak ontleend aan Paulus, die met name Timotheus zijn geliefde kind noemt. Hij besluit geëmotioneerd of met veel gevoel voor pathos:

¹⁹ Ravesteyn 28.

“Maer sagt / ik merk dat door dit te melden uwe geduerig biggelende Traenen als in een geheelen Vloed aanwassen.”

De jonge predikant heeft in tegenstelling tot zijn wat meer ervaren collega's moeite met het afstand nemen van zijn geliefde gemeente. Het lijkt er op dat de periode in Wageningen een grote impact op hem heeft gehad. Wellicht heeft hij zijn werk door het ontbreken van een gezinsleven intenser beleefd en heeft hij zich sterk gehecht aan zijn gemeenteleden.

7. Afscheid van Utrecht door Johannes Boskoop (1712-1772) op 30 januari 1746

“Dewelcke daar gekomen zynde, ende de genade Gods ziende, wiert verblydt, ende vermaandese alle, dat sy met een voornemen des herten by den Heere soude blyven.”
Handelingen 11:23

Het vertrek van Boskoop naar Amsterdam was een mooie kroon op een loopbaan, die de jonge predikant van Kethel, via Rijswijk naar Utrecht had gebracht.²⁰ In een tijd waarin politiek en religie nog niet volstrekt gescheiden domeinen waren, telde het verschil in status en in traktement behoorlijk. Gemiddeld was het traktement van een dorpsdominee 500 gulden. Van een stadspredikant in Amsterdam was dat 2000 gulden. Is het verwonderlijk dat Boskoop de volgende 26 jaar niet meer van standsplaats wisselde?²¹

De preek beslaat ruim 50 bladzijden. Het is waarschijnlijk een lange zit geweest voor de mensen in de Domkerk. Vrijwel direkt begint Boskoop met de behandeling van zijn tekst. Boskoop kiest er met zijn tekst voor om zich te identificeren met Barnabas, al stelt hij vanzelfsprekend bescheiden:

“dat het verre van my is my met Barnabas te willen vergelijken / het zal my genoeg zijn / als Leeraar hem hier maar van verre te mogen volgen.”²²

In de toepassing spreekt hij over zichzelf en zijn gemeente en de intentie van zijn werk. Boskoop verwijst hier naar Ezechiël 43. Hij wilde de mensen de wet bijbrengen, zoals Ezechiël het volk herinnerde aan de wet die op de berg in de tempel werd bewaard.

“om als een menschenkint den huise Israëls het huis te wyzen, en bekend te maken de forme des huises, ende syne gestaltenisse, ende syne uitgangen, ende syne ingangen, en alle syne formen, ende alle syne ordinantiën, ja alle syne formen ende alle syne wetten, en af te lezen die wet des huises: op de hoogte des Bergs zal syne gantsche grenze rontom henen, eene heiligheid der Heiligheden zyn, van deze eige plaats, daar ik nu mijn werk eindige, mijn werk begon, en myne Commissie [dienstwerk in Utrecht] opende/ als eene

²⁰ NNBW deel tien, 250.

²¹ Religiegeschiedenis 234.

²² Johannes Boskoop, *Eerste en laatste Utrechtse kerk-rede, by gelegenheid van intrede tot en afscheid van de gemeente Gods aldaar, beyde in de Doms-kerk, uitgesproken* (Utrecht 1746) 56.

wel onstelde [waarschijnlijk door een bepaalde ziekte geveld] / maar egter door den Heere opgebeurde Johannes, waar mede betuigde Christus de Eerste en de Laatste de Inhoud mijner Prediking te zullen zyn en blyven.²³

Het resultaat van zijn arbeid is de morele verandering die in de mensen is opgetreden, een beeldspraak ontleend aan Paulus in 2 Korinthe 3.

“Ik weet niet anders en beroepe my op Ulieden, als die onsen brief zyt, of hoewel gebrekkig, waarom ik by des Heeren bloed en Geest blyve”²⁴

Over zijn roeping naar Amsterdam zegt hij het volgende:

“Dan zie daar: terwyl ik zoo besig ben / om by U te getuigen van Christus de Eerste en de Laatste, en my Uwenhalven, ziende Uwe ordeninge, verblyde / komt op het alleronverwagste een Stem van het Grootte, Aanzienelyke en Volkryke Amsterdam, kom over ende helpt ons. Wat beroering dit my verschaft heeft / weet de Heere. Had ik ruimte kunnen vinden en gekregen [in zijn geweten] hadde wel willen met Ulieden blijven en verblijven / en met de heyligen alhier rusten in de verwagting van myn Lot, in den dag der opstandinge; wijl onse liefde teeder was / en daar wy tot U zeer genegen zynde, niet alleen het Evangelium Gods gaarne wilden mededeelen, maar ook onse eigene ziele, daarom dat gy ons lief geworden waart (...) Dog Gods stemme was met magt / wat zoude ik doen? Geliefde! Blyven, daar de Heere riep / kon niet / mogt niet; wijl onder myn Heer en Meester stont / die als de souvereine Hemel-Heer met vry wat meer kragt, regt en magt, als de Evangelische hooftman, zegt tot de eene van zyne knechten, gaat ende hy gaat, ende tot den anderen, komt ende hy komt, en tot den derden, doet dat, en hy doet het.”²⁵

Hoe de stem van de voorzienigheid precies heeft geklonken, blijft voor het publiek van Boskoop in duisternis gehuld, alhoewel hij wel melding maakt van de vele gebeden van de mensen zowel in Amsterdam als in Utrecht. Hij vindt het in elk geval niet minder mooi dat de Heer hem heenzendt:

“de wille des Heeren geschiede: een meerderheyd die ik voor U niet hove op te halen; wijl de Kerk, daar ik geroepen heene gaa / de aanzienelykste kerk van Nederland is, ja! Wat zeg ik! De Grootste, die God voor zynen Zone thans hier op aarde vergadert. Alle deze dingen van my ingezien hebben gemaakt / dat ik zeijde: spreekt Heere! Uwe knecht hoort, siet hier ben ik.”²⁶

²³ Boskoop, 84.

²⁴ Boskoop, 84.

²⁵ Boskoop, 88.

²⁶ Boskoop 88.

Geheel volgens de geldende norm geeft hij zijn onbekeerde gemeenteleden nog een aantal ernstige vermaningen mee om zich de genade te laten welgevallen. Hierna volgt een dank- en zegenwoord aan de notabelen van het stadsbestuur, de hoogleraren van de academie, zijn collega's en de kerkraad. Tot slot bedankt hij zijn gemeente:

“...voor alle uwe liefde, die te groot geweest is: voor alle de bewyzen uwer liefde, in het opkomen tot het gehoor des woords, dat wy u verkondigenden: voor alle uwe vriendschap en beleeftheden: voor al / voor al 't gene ik by en van U geleerd hebbe, terwyl u leerde: vele ziek en doodbedden van de uwen hebben my geleert: ja! Vele heiligen uit de uwen, ook die nu al rusten, hebben my / in haar leven, die ik nazie als uit de stryt gegaan / gestigt, zoo wel als de nog levende en in de stryt zynde.”²⁷

De tekstkeuze lijkt veilig en redelijk neutraal te zijn. In deze tekst zitten de elementen van vermaning en bemoediging, echter zonder de scherpe kantjes die in andere preken te vinden zijn.

²⁷ Boskoop 101.

8. Afscheid van Goes door Ysbrand van Hamelsveld (1743-1812) in 1779

Is het, om dat ik u niet lief hebbe? God weet het.

2 Korinte 11:11

De preek van van Hamelsveld die ons is overgeleverd is bijzonder omdat deze nooit is uitgesproken in de gemeente. Hamelsveld had een roerige loopbaan. Na Durgerdam en Grootebroek werd het Zeeuwse Goes zijn derde standplaats. Hij kreeg echter al na anderhalf jaar moeilijkheden met zijn collega Dirk Kaas. In diverse geschriften, die samen met zijn afscheidsrede werden uitgegeven werd de polemieek met deze predikant naderhand uitgevochten. Het door hem gevraagde ontslag werd hem niet verleend, wat tot gevolg had dat hij niet meer tot predikant werd benoemd. In 1784 werd hij echter wel hoogleraar in Utrecht.²⁸ In de afscheidspreek wil hij niet ingaan op de precieze oorzaken van de vertrouwensbreuk. De preek is echter doortrokken van de teleurstelling over de gang van zaken.

“Netelig is deeze omstandigheid! Ik voel eene woeling van gemoeds aandoeningen in mynen geest, die my bynaa onbekwaam maken tot spreken; en op het gelaat van myne geliefde Goezenaren leze ik de droefheid over het woord dat ik gezegd hebbe, dat zy myn aangezigt niet meer zien zullen.”²⁹

In de preek die Hamelsveld ook voor zichzelf lijkt te houden, wordt de voorzienigheid van God ervaren als een troost. Hij spreekt uit zijn hart en zinspeelt op een breuk met de bestaande preekcode in zijn openingszin:

“Ik hebbe geenzints ten oogmerk de afgelezene Textwoorden wydlopig te verklaren en uit te leggen.”³⁰

Paulus verdedigt in het gekozen bijbelgedeelte zijn goede naam tegen de smaad van sommigen uit Korinthe. Hoewel een christen in het spoor van Jezus zachtmoedig hoort te zijn, heeft hij evenwel het recht zichzelf te verdedigen.

“De eer van God kan ‘er mee gemoeid wezen, het belang van hem en zynen naasten kan soms hem ook verpligten om den dwaas naar zyne dwaasheid te antwoorden.”³¹

²⁸ *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland. Derde Deel* onder redactie van J.P. de Bie en J. Loosjes (De Haag 1907) 480-486. en *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme Deel 4* (Kampen 1998) 178-180.

²⁹ Ysbrand van Hamelsveld, *Afscheids-rede aan de gemeente te Goes* (Utrecht 1779) 2.

³⁰ Hamelsveld 8.

³¹ Hamelsveld 9.

Het is evenwel een noodzaak voor Paulus om dit te doen, hij zou het eigenlijk liever niet doen. Het is een retorisch sterke truc van Hamelsveld om zich met Paulus te identificeren. Paulus en Hamelsveld zouden zich eigenlijk liever niet verdedigen tegen de smaad die hun is aangedaan. Ook al doen ze het met pijn in het hart, ze hebben er het recht toe omdat Gods eer in het geding is. Paulus doet een beroep op de Corintiërs: ‘Is het niet omdat ik u niet liefheb?’ Hamelsveld probeert hetzelfde effect te bereiken. Hij heeft gedaan wat hij kon en kan zich beroepen op God met een zuiver hart: ‘God weet het’.

Persoonlijke teleurstelling klinkt er in de volgende zinnen:

“t Is met het mensdom zoo gesteld, dat vaak *schijn* voor *zijn* en weezen vertoond en ligtelijk aangenomen word; ‘er zijn, bijzonder met betrekking tot liefde en genegenheid altijd, gelijk [sic] ook nu, eene menigte van uitwendige schijnvertoningen in de Wereld geweest, met woorden en gebaarden, die dikwerf enkel strekken om haat en afgunst te verbergen. Men noemt ze met een hoofsch woord *Complimenten*. Ten opzichte van liefde of haat is te dikwerf waar: *Wie van de menschen weet het geen des menschen is, dan de Geest des menschen, die in hem is?*”³²

In de toepassing van de preek verdedigt hij zichzelf en geeft hij zich rekenschap van zijn optreden in de gemeente:

“Niemand verdenke mij, dat een voordeliger bestaan, eene rijkere bezolding de ware rede was.”³³ [om in november 1777 naar Goes te komen]

“Met liefde heb ik onder Ul. [Ulieden] verkeerd een jaar en 6 maanden, leerende het woord Gods. Niemand heb ik verongelijkt, niemand verdorven, van niemand mijn voordeel gezogt. In het openbaar sprekende heb ik de waarheid in de liefde betragt, mijne onderwijzingen myne vermaningen, myne vertroostingen werden met liefdedoorden voorgehouden: ja ik heb zorg gedragen, om in ernstige wel, maar altyd bescheidene bestraffingen de taal der liefde te spreken. (...) Myn dienstwerk heb ik met gewilligheid en liefde waargenomen; en hoe konde ik anders? Daar gy, o Gemeente van Goes! myne liefde steeds opwekte, en door uw naarstig opkomen tot myne Leerredenen blyken gaaft, dat gy my gaarne hoordet. Neen! Ik heb niet voor stoelen en banken, gelyk men zegt, niet voor ledige zitplaatsen behoeven te prediken.”³⁴

³² Hamelsveld 23.

³³ Hamelsveld 28.

³⁴ Hamelsveld 29.

Hij geeft eerlijk toe dat hij het moeilijk vindt om zichzelf nog onder de gemeenteleden te vertonen om persoonlijk afscheid te nemen.

“Ook bidde ik Ul. [Ulieden] dat gij deeze mijne zegeningen voor mijn afscheid van Ul. gelden laat, en mij derhalven ontslaat van den moeilijken pligt om U in ’t bijzonder aan uwe huizen *vaart wel* te zeggen. Een pligt, daar ik mij van moet verschonen, dewijl ik een al te aandoelijk en al te teêrgevoelig harte heb.”³⁵

³⁵ Hamelsveld 32.

9. Afscheid van Alkmaar door B.W. Hullestheim (1728-1800) op 4 maart 1798

Zoo dan, mijn geliefde broeders! zyt standvastig, onbeweegelyk, altyd overvloedig zynde in 't werk des Heeren, als die weet, dat uwe arbeid niet ydel is in den Heere.

1 Korinthe 15: 58

Van de staatsgreep in januari, die leidde tot invoering van de Staatsregeling, lezen we niets in de preek van Hullestheim. Wellicht had hij er geen trek in om zijn vingers op de valreep van zijn rustperiode nog te branden aan de gevoelige politieke verwickelingen van de Bataafsche republiek.

Er zijn niet veel biografische bijzonderheden van deze predikant bekend. Naast het feit dat Hullestheim afscheid neemt van zijn vijfde gemeente in Alkmaar, gaat de 73 jarige leraar ook met emeritaat. Hij neemt 'vervroegd' afscheid omdat zijn gezichtsvermogen en zijn geestelijke vermogens achteruit gaan, zo vermeldt hij.³⁶ Het mocht ook wel na een periode van ruim 28 jaar in dezelfde gemeente.

De preek maakt een evenwichtige indruk. Bedaard legt de predikant de context van de tekst uit. De geliefde broeders moeten standvastig blijven. Deze standvastigheid is volgens Hullestheim een verwijzing naar het worstelen in een ring, waarbij de ene krijger de andere van zijn plaats moest werken.

De arbeid in de gemeente was een zware opgave, maar de predikant beklagt zich daar niet over. Hij is blij dat hij van zijn welverdiende rust kan gaan genieten. De teneur van de preek is dat de arbeid die inspanning van al onze krachten eist uiteindelijk tot heiligmaking van de christen leidt.

“ t Is toch bekend, dat het leeven van een mensch, vooral van een' Christen, als een geduurige stryd op aarde zy.”³⁷

Hullestheim lijkt een verlichte positieve kijk op de samenleving te hebben als hij zegt:

³⁶ B.W. Hullestheim, *Afscheids-reden over I. Korinth: XV. 58 van de Hervormde gemeente van Alkmaar. Uitgesproken den 4den van lentemaand 1798* (Alkmaar 1798) 27 en 35.

³⁷ Hullestheim 17.

“Er valt toch hier beneeden, daar alles maar ten deele is, geduurig iets te volmaaken: het pad der rechtvaardigen moet daarom zyn, gerlyk een schynend licht, voortgaande en lichtende tot den vollen dag toe.”³⁸

Als de exegese achter de rug is, reflecteert Hüllesheim op zijn loopbaan:

“...een en vyftig jaaren en omtrent twee Maanden geleden, onder het getal der Proponenten aangenoomen en bekwaam gekeurd werd tot den openbaaren Predikdienst, heb ik ook zedert dein tyd myn gering talent, dat ik ontvangen had, op woeker zoeken aan te leggen, en daarmee, onder afbedding en inwaching van Gods genade onstervelyke zielen trachten te winnen voor Sions Koning”³⁹

Hij geeft toe dat hij in zijn eigen wandel niet perfect is geweest, maar refereert ook aan onaangename verhoudingen met mensen in de gemeente:

“In mynen Dienst had ik moeten getrouwer, en in mynen wandel heiliger geweest zyn. Myne beste werken zyn als een wegwerpelyk kleeid; en, zoo de Heer my daarom van zyn aanschyn verstooten wilde, zoude ik moeten zeggen, Heer! Gy zyt rechtvaardig in uw spreken. (...) Dat bekenne ik ook voor u lieden, ben ik in eenige gedeelte van myn ambt nalaatig geweest; heb ik iemand onder u beledigt, hy vergeeve het my van harte, wyl het nimmer met opzet geschied is, gelyk ik ook doe aan zulken, die my opzettelyk verongelykt, en, door misbruik van het gezach, dat zy zich aamatigden [sic], onaangezien myne hooge jaaren, zonder my te moogen verantwoorden, smaadelyk behandelt hebben.”⁴⁰

Hüllesheim vond dat hij de weg naar de hemel goed had uitgelegd. Hij heeft ‘gevoelloze zondaaren’ en ‘huichelaars’ gewaarschuwd voor een ingebeelde hemel. ‘Gods bewelddadigde kinderen’ heeft hij echter bemoedigd en aangespoord om te groeien in de genade en scherping van de zinnen. Er volgt een scherpe vermaning aan het adres van een aantal van zijn hoorders:

“Dan, helaas! ’t is by veelen onder u vruchteloos geweest. Altans bij zulken, die in plaats van te werken werken des geloofs, der liefde en der heiligmaking, veel eer bezig zyn in werken des Duivels, die hen onder zyne strikken gevangen houd naar zynen wil, leevende in haat, nyd, twist en tweedracht; of in werken der waereld, die in het booze ligt, welker goederen zy tot hun groot doelpunt stellen, toonende dus, dat zy niet uit den vader; maar uit de waereld zyn; of in werken des vleesches, die toch openbaar zyn, zoo dat zy het vleesch verzorgen tot allerhande begeerlykheden.”⁴¹

³⁸ Hüllesheim 17.

³⁹ Hüllesheim 25-26.

⁴⁰ Hüllesheim 28.

⁴¹ Hüllesheim 31.

Hullesheim roept deze mensen op tot bekeering nu het nog niet te laat is en besluit het leergedeelte van zijn preek met kalme voldaanheid.

“Zie daar, Gemeente van Alkmaar! deeze myne leerrede geëindigd: eene leerrede, waarmede ik mynen gewoonen Predikdienst onder u sluite, en mynen herdersstaf nederlegge, om te aanvaarden die ruste van mynen langduurigen arbeid...”⁴²

Er volgen nog acht bladzijden met hoffelijke en enigszins formele dankbetuigingen en zegenwensen, aan God, het bestuur van de stad, zijn ambtgenoten, de ‘Eerwaardige Broeders Ouderlingen en Diakenen’. De gemeente bedankt hij tenslotte met de regels:

“Voorts Gy allen, myne geliefde Alkmaareers! Hebt dank voor alle uwe liefde, heuschheid en bescheidenheid, met welke veelen onder u my by alle gelegenheden bejegent, en voor al het goede, dat gy aan my betoont hebt. De Heer, dien ik diene voor u biddende, vergelde het u zevenvoudig! (...) Leeft by het ruim genot van het goede van Gods uitverkoorenen om uy te kunnen verblyden met de blydschap van zyn volk.”⁴³

Het is niet altijd koek en ei geweest in de gemeente, maar in drie decennia is er ongetwijfeld het een en ander voorgevallen. Met gevoel voor understatement beveelt hij zichzelf aan in de collectieve herinnering en een geeft hij een subtiele vermaning:

“Meent gij, ondertuschen mij ook eenigen dank verschuldigd te zijn, houdt dan mijnen Dienst, voor zoo verre gij daar van gebruik gemaakt hebt, in gedachtenis, en wandelt waardiglijk het Evangelie van Christus ’t welk ik u verkondigt heb, op dat ik, bij u blijvende, mooge zien en hooren. dat gij u benaarstigt, om, met aflegging van alle vooroordeelen en partijschappen, die tot dus verre zoo ongelukkig geheerscht hebben, en zoo veel nadeel aan den godsdienst hebben toegebracht, te staan in éenen geest met één gemoed, gezamenlijk strijdende door het geloof des Evangeliums...”⁴⁴

⁴² Hullesheim 35.

⁴³ Hullesheim 41.

⁴⁴ Hullesheim 41.

Conclusie

De afscheidspreken uit de achttiende eeuw hebben een sterke overeenkomst in de opzet van de preek, een exegetisch werkstuk, gevolgd door een toepassing. De tekstkeuze verraden veel over de omstandigheden waaronder de predikant vertrok. Binnen het bijbelse vocabulaire dat de predikanten en hun toehoorders van binnen en van buiten kenden, geven deze teksten opmerkelijke accenten. Soms was er een aansporing tot standvastigheid, soms vond de predikant het nodig zijn vertrek te verantwoorden aan de gemeente en zich te zuiveren van blaam. Een concrete invulling van het boetekleed is in de preken moeilijk te vinden. Er is een verschil in toonzetting van de verschillende preken. Sommigen zijn zakelijker dan andere. De omstandigheden van het vertrek en de persoonlijke beleving van de predikant verklaren dat verschil. Elke predikant geeft zich rekenschap van zijn tekortkomingen. Voor de toenmalige hoorders zal er ongetwijfeld een herkenning zijn geweest van bepaalde onverkwikkelijkheden die waren voorgevallen. Elke predikant geeft ook in meerdere of mindere mate blijk van zijn liefde voor de gemeente. Soms is er sprake van vriendschappen en nauwe banden. Soms noemt de predikant iets uit de pastorale praktijk. Soms lijkt het echter alsof de predikant blij is dat hij een nieuwe stap mag zetten in zijn carrière. Het perspectief dat de predikant een dienaar is van het evangelie van Jezus Christus, zoals de apostelen in het Nieuwe Testament dat verwoordden, is echter bij alle predikanten sterk aanwezig. Een predikant was uiteindelijk een geroepene.

Appendix I

Bibliografie van afscheidspreken in de Republiek 1700-1800 gesorteerd op jaar

Jelle Bosma geeft in *Woorden van Gezond verstand* een prekenbibliografie vanaf 1750 tot 1850. In totaal heb ik via Picarta 36 preken gevonden, de vele tientallen mogelijke verschillende spelwijzen zijn daarin verdisconteerd. Dit overzicht is slechts een bescheiden aanvulling op het werk van Bosma. Bij raadpleging stuitte ik echter op een nieuwe preek. Wellicht zijn er nog enkele preken meer te vinden aangezien preken vaak gebundeld werden uitgegeven.

1. Oeffeningen over de grondstukken van het Algemeyne Christelijke Geloove : tot ophelderinge der waarheid, en aandrang ter Godzaligheid ; in het Latijn beschreven door Hermannus Wits ; ... ; Nu ... in het Nederduits vertaald ; Ook zijn 'er bygevoegd Twee predikationen, en Gedigten, van den zelve auteur
Witsius, Hermannus / by Adriaan Beman / 1700 [eerste uitgave in 1675]
2. Afscheids-reeden gedaan tot de bloeiende gemeente te Arnhem ... ende de intreed-reeden tot de ... gemeente van Dordrecht, ... door Johannes d'Outrein ...
Outrein, Johannes d' / by Gerardus Borstius, boekverk. op de hoek van de Nieuwendijk aan de Dam / 1703
3. Afscheid-reden gedaan voor de gemeente van Den Briel, in de Lente-maand 1705 ..
Auteur: Henricus du Pon Jaar: [1705]
4. Paulus laatste zegen-wensch aan de Hebreë, ende Salomons bed-kamer bewaakt tot zestig helden : tot een afscheid van Dordrecht en intrede tot Amsterdam, uit Hebr. XIII: 20, 21 en Hoogl. III: 7, 8
Outrein, Johannes d' / by Jacobus Borstius, boekverk. op de hoek van den Nieuendyk aan den Dam / 1709
5. Het gesigte van den Macedonischen man gezien van Paulus, en verhaalt van Lucas : Hand. XVI:9, 10 verklaart en toegepast in een reeden-voeringe van afscheyt aen de gemeynte van Rotterdam ...
Wesselius, Johannes / Nicolaas Topyn / 1712
6. Wel-doorwrogte en aanmerkelyke afscheidspredikatie van Do. Fredericus van Leenhof
Leenhof, Fredericus van / By Andries van Damme / 1712
7. Afscheid van Amsteldam; en Intrede tot Leyden.
Honert, Tako Haio vanden / by Samuel Luchtman / 1715
8. Schriftuyrlyke redenen, tot af-scheyd van Sixbirum, en intreed tot Tinnaard ...
Sibersma, Hero / Den tweden druk / Adriaan van Boecholt / 1719
9. De gedaante der gemeente van Sardis, opengelegt en verthoont in een afscheids-rede uit Openb. III. 1-6 : gedaan aan de gemeente van Zuitlaren
Hofstede, Joh. / Groningen / 1720
10. Alder-laatste dingen van D. Goltzius, nu in 't licht gebracht : bestaande: I. In een dankbare erkentnisse aan Gods ... II. In eenige uytgelesene texten des O.T. ... III. In een laatste afscheid-predikatie tot Hindeloopen; naa dat hy van sijn H. dienst ontslagen was ... : alles tot verheerlijkinge van Godts Naam, tot stichting van Godts Kerk, en ...

Goltzius, Dominicus / by Joh. Conradus Banning / 1720

11. Het vaarwel of de afscheidsrede tot de gemeente, die de onveranderde Augsburgse belydenisse toegedaan is, in Haarlem
Manné, Joh. Herm. / Haarlem / 1724

12. Afscheyt van Wageningen, niet tegenstaende den algemeenen liefden-dwang gebillykt ...
Ravesteyn, Henricus / D. Rampen en F. Clement / 1725

13. Af-scheyd en bevesting reden over Hand. 20 Vs. 26, 27, 28 : ter gelegenheid van de ruste van den predikant Johan de Crane En ter selver tyd van de inhuldige ... van ... Mattheus de Crane. Uytgesprooken voor de gemeynthe van Oost-Cappelle den 12 October
MDCCXXVII
Crane, Johan de / Michiel Schryver / 1728

14. Afscheids en intre-reeden opgesteld en uytgesprooken in de bloejende gemeintens te Schiedam en Groningen
Du Vignon, Johannes / by de Wed. J. van Velzen ... / 1731

15. Afscheids-reden tot de gemeente op Batavia, daar nog by komt professor Hoornbeeks Sorg en raad ...
Hogerwaard, Wilhelmus / Gerardus Winterswyk en Cornelis van Zanten / 1732

16. Het laatste vaarwel of De afscheidsreden, tot de gemeente, toegedaan de onveranderde Augsburgse geloofs-belydenisse te Monnikendam : over de woorden Deuteronomim XXX. vs. 19. Hier by komt ook de levensloop, van zyn eerw.: meest zelfs opgesteld
Manné, Johannes Hermanus / by Sam. Schoonwald / 1732

17. Afscheit van Hoorn, uit Hand. XVIII: 19-21. En intrede te Rotterdam, uit Exod. XXXIII: 13-15 op den 13 en 27 Junii 1734. / Door Lucas Leemaan

18. Afscheids leer-rede tot de gemeynthe te Oud-Alblas; uyt Hand. XX. vers 26, 27. : En intredes leer-rede tot de gemeynthe te Sluys in Vlaanderen; uyt Philipp. IV. vers 13. Met drie keurstoffen, over III Joh. vers 4. en Judæ vers 20, 21 ...
Bagelaar, Johannes / gedrukt, by Johannes 't Hooft ... / 1737

19. Afscheids-rede van de gemeente Gods te Utrecht, : uitgesproken in de Buurkerk aldaar door Petrus Laan den Tweeden van Lentemaand, MDCCXXXVIII
Laan, Petrus / by J.H. Vonk van Lynden / 1738

20. De geestelyke waaksaamheid : tot mydinge van sorgeloosheid en ontvlidinge van de oordeelen op den dag des Heeren, uit Luk. XXI. 34-36 : voorgesteld in een afscheidreden van de gemeente van Tholen, op den 4. mey 1738 en De rust van Jehovah : de oorspronk van alle zegeningen voor zyn kerk : uit 2 Kron. VI. 41 : in een intreed-reeden by de gemeente van 's Hertogenbosch, beschreeven op den 18. mey 1738 / door Herman Gideon Clemens (1701-1772) Jaar: 1738

21. Godtvruchtige en Zielroerende afscheid-predikatie, of leste Vaarwel aan de Gemeente van West-Zaandam, over de woorden van Paulus, I Thessalonicenssen 2: 11, ... gedaan op den 7. Juny 1739
Fruitier, Daniel / by ... Ketel, vader en zoon en Wesselis de Wilde / 1739

22. Eerste beginzelen der woorden Gods, : of eenige klare, zekere, hoogstnodige aan-eengeschakelde waarheden, om in de zaligmakende kennis van Gods Heilig Woord kragtig toe te

- nemen; : en eene belydenis predikatie ... : Nog is hier by gedaan een afscheid- en intree-
reeden
Bruine, Johannes de / De vyfde druk, op vele plaatzen merkelyk verbeterd, en van veele
drukfeilen gezuivert / by A: Olofsen / 1740
23. Jakobs belaste wederkeering, open gelegd in eene afscheyds rede, gedaan op den X. april;
MDCCXL. in de gereformeerde gemeente te Huysen ... / Door Gerardus Kleyn .
Auteur: Gerardus Kleyn (1696-1762)
Jaar: [1740]
- 24.. Paulus volmaakt voorbeeld van een regt christen leeraars afscheid van zyne gemeente,
voorgesteld in een afscheids-reeden van de gemeente van Dordrecht, over Hand. XX: 32
Bruine, Johannes de / Arnoldus Olofsen / 1741
25. Afscheids-rede van den geleerden Heere Wilhelmus Peyffers ; met welke zijn eerwaarde
afscheid heeft genomen uit de Delfsche gemeente naar Amsterdam
Peyffers, Wilhelmus / Delft / 1742
26. Afscheids- en intree-reeden, uitgesproken tot de gemeintens van Nykerk, en 's
Hertogenbosch
Mobachius, Joachimus / by Henricus van Irhoven / 1742
27. Eerste en laatste Utrechtsche kerk-rede, by gelegenheid van intrede tot en afscheid van de
gemeente Gods aldaar, beyde, in de Doms-kerk, uitgesproken
Boskoop, Johannes / by J.H. Vonk van Lynden ... / 1746
28. Het werk der leeraeren in Gods kerke, vertoont in eene afscheids-reden ... te Lekkerkerk,
uit Jes. XXI:10, uitgesproken den 2 July 1747
Wilhelmus, Wilh. / Rotterdam / 1747
29. Een opwekkende vermaning tot standvastigheid en volharding in het werk des Heeren,
genomen tot een afscheidsreden, van het Synodus van Zuidholland, vergadert binnen
Dordregt, voorgesteld in de Augustine Kerke, op den 13 Julius 1753 : uit I Kor. XV : 58
Hayens, Rempko / Frederik Oudmans / 1753
30. Afscheids-rede te Almelo den 21sten April 1771 en Intree-rede ... te Hamburg en Altona
den 16sten Juny 1771 uitgesproken
Beets, Piet. / s.n. / 1771
31. Afscheids-reeden, dewelke my ondergeschreevene belet zyn om op den 5de Apr. 1777,
gelyk myn voornemen was publiek op 't toneel, onder de zinspreuk: De deugd trotseert de
nyd, te resieteeeren, ...
Ploeg, Jacob / gedr. voor den auteur / 1777
32. Afscheids-rede aan de gemeente te Goes,
Hamelsveld, Ysbrand van / by A. van Paddenburg, en J. M. van Vloten / 1779
33. heids-reden gehouden tot de gemeente te Delft : over Rom. XVI, v. 25, 26, 27 op den 6.
Maart 1781
Rietveld, Petrus / Egbert van der Smout etc. / 1781
34. Tweetal van plechtige leerredenen, zijnde de eerste eene afscheids-rede over Heb.XIII: 20,
21 : uitgesproken te Garderen, den 16den van zomermaand : en de tweede eene intree-rede
over Kol. 1:28; opgesteld om gedaan te worden te Diemen den 23 van Zomermaand
Sluiter, Johannes / Wessing / 1783

35. Afscheids-groet over zee en welkomst te Rotterdam. : aan den Wel Eerwaardigen zeer Geleerden Heere Thomas Hoog, voorheen zeer geliefd leeraar in de Hervormde Gemeente te Leeuwarden, en van daar beroepen naa Rotterdam : hebbende zijne afscheidsrede gedaan op den 14den van Wijnmaand 1792, uit Hebr. 2: 1
ter Drukkerije van A. Jeltema / 1792

36.
Afscheids-reden over I. Korinth. XV, 58 van de Hervormde Gemeente van Alkmaar :
uitgesproken den 4den van Lentemaand 1798
Hullesheim, Bernardus Wilhelmus / Hendrik Coster / 1798